

myślowej⁷. Dla Czumy romantyzm prawniczy jawił się zatem jako kategoria uniwersalna i irracjonalna, negująca zarazem liberalną koncepcję prawa i budująca w to miejsce prymat zasad norm moralnych wspólnych całemu społeczeństwu. Zacieśniało to więzy pomiędzy prawem a metafizyką, a także religią i sferą moralności.

M. Marszał dokonując selekcji tekstów umieszczonych w antologii, wydzielił na potrzeby recenzowanego wydawnictwa trzy tematyczne wątki, będące reminiscencją badawczych zainteresowań Ignacego Czumy. Skupiały się one wokół problemów funkcjonowania państwa, prawa oraz rozważań snutych na tle wszelkiego rodzaju totalitaryzmów, ze szczególnym uwzględnieniem bolszewizmu i nazizmu. Te pola badawcze pokrywają się z konstrukcją poszczególnych części (rozdziałów) omawianego wyboru pism – ułatwia to znacznie czytelnikowi zapoznanie się z dorobkiem naukowym i politycznym Czumy, prześledzenie zarazem wszystkich meandrów jego myśli. Być może warto byłoby jednak, ażeby na stronach kończących poszczególne artykuły, wydawca zamieścił informację źródłową, z treści której czytający mógł się dowiedzieć, kiedy i gdzie tekst został pierwotnie opublikowany. Co prawda, nie pominięto w *Wyborze* wykazu źródeł (s. 419), lecz umieszczenie tej pozycji na końcu książki zdaje się raczej utrudniać korzystanie z niej. Na ponowne podkreślenie zasługuje także, świadczący o doskonałej orientacji M. Marszała w opracowywanej problematyce *Wstęp* zawierający nie tylko cenne wiadomości *a propos* przebiegu życia, ale także dogłębną analizę poglądów Ignacego Czumy. Biografię tego ostatniego można byłoby jednak spróbować nieco uzupełnić, chociażby omawiając rolę jaką odegrał w klubie BBWR, czy w tak zwanej sprawie żyrardowskiej, inspirowanej przez kręgi piśmudczykowskie, która miała skompromitować w połowie lat trzydziestych polskie środowisko konserwatywne⁸.

Wybór pism Ignacego Czumy, także dzięki niezwykle starannej redakcji M. Marszała, opatrzone został licznymi przypisami i notami biograficznymi osób, których poglądy przywoływane są w tekstach źródłowych. Dodatkowo wskazać należy niezwykle staranną, co charakterystyczne dla książek wydawanych w serii Biblioteka Klasyki Polskiej Myśli Politycznej przez krakowski Ośrodek Myśli Politycznej, szatę edytorską tej publikacji. Pozostaje zatem tylko wyrazić nadzieję, iż być może pozycja ta zainspiruje przyszłych badaczy do napisania monografii poświęconej życiu i poglądom osoby o tak bogatych przemyśleniach jak Ignacy Czuma.

DARIUSZ SZPOPER (Gdańsk)

Dizionario del fascismo. Storia, personaggi, cultura, economia, fonti e dibattito storiografico, pod red. Alberto De Bernardi, Scipione Guarracino, Bruno Mondadori, Milano 1998, Paravia Bruno Mondadori 2003, ss. XXV+625.

Jednym z ciekawszych wydawnictw, które podejmują próbę kompleksowej charakterystyki faszyzmu jest wydany niedawno słownik *Dizionario del fascismo. Storia, personaggi, cultura, economia, fonti e dibattito storiografico*.

⁷ A. Czuma, *Dzisiejsza filozofia sowieckiego prawa a romantyzm prawniczy*, [w:] idem, *Ab-solutyzm ustrojowy...*, s. 235.

⁸ Szerzej: W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław 1977, s. 215–216.

Jego główni autorzy, Alberto De Bernardi i Scipione Guarracino, specjalizujący się w historii współczesnych Włoch, mają duże doświadczenie w przygotowywaniu tego rodzaju opracowań, gdyż już wcześniej opublikowali wspólnie „Słownik historii” (*Dizionario di storia*, 1995) i „Słownik historiografii” (*Dizionario di storiografia*, 1996).

Dizionario del fascismo obejmuje 1250 haseł. Poprzedzony jest słowem wstępnym, a całość została zaopatrzona w notę chronologiczną, ilustrującą najważniejsze wydarzenia historyczne od 1910 roku (3–5 grudnia 1910 r. – powstanie partii nacjonalistycznej pod nazwą Stowarzyszenie Nacjonalistów Włoskich *Associazione Nazionalista Italiana*) do roku 1945 (21 czerwca 1945 r. – utworzenie przez Ferruccio Pariego pierwszego powojennego, niefaszystowskiego rządu). Do opracowania zostały też dołączone aneksy zestawione przez Andrea Michelettiego, które przedstawiają skład kolejnych rządów Mussoliniego od 31 października 1922 do 25 lipca 1943, a także skład rządu Włoskiej Republiki Społecznej i Wielkiej Rady Faszystowskiej oraz wyliczając kolejnych sekretarzy Partii Faszystowskiej (PNF), prezydentów Konfederacji Związkowych, a ponadto faszystowskie siły zbrojne i bezpieczeństwa. Poza tym w *Dizionario* znajdują się noty biograficzne najważniejszych historyków faszystów oraz charakterystyka najistotniejszych pozycji książkowych poświęconych faszystom (120 haseł) wraz z opisem zasadniczych kierunków interpretacyjnych.

Układ *Dizionario del fascismo* został przez autorów starannie przemyślany, gdyż jak podkreślono we wstępie, tylko w ten sposób można było oddać bogactwo faktów, dokumentów, osobowości, które złożyły się na to złożone zjawisko historyczne zwane faszystami (s. XXV). W *Dizionario* nie ma jednak definicji faszystów, gdyż w ramach takiego hasła trudno byłoby przekazać całą złożoność zjawiska, które nie tylko wycisnęło głębokie piętno na historii Włoch XX i XXI wieku, ale ciągle jeszcze stanowi jeden z najbardziej kontrowersyjnych problemów badawczych współczesnej historiografii (s. XXV).

Stąd też charakterystyce i historii faszystów poświęcono dłuższy wstęp, rozbudowany do rozmiarów osobnej monografii (32 strony), autorstwa Alberto De Bernardi.

Jak stwierdza ten autor, faszystów nie jest zamkniętym zbiorem wydarzeń, lecz ciągle jeszcze przyciąga uwagę współczesnej historiografii. Dlatego też spotykamy się z różnorodnością definicji i interpretacji faszystów, które stworzyły różnorodną gamę wyobrażeń tego zjawiska, albowiem – jak zauważył De Bernardi – „przeszłość nie istnieje odizolowana, lecz jest rezultatem złożonych wydarzeń kulturalnych i działań umysłowych, które przynoszą nowe odkrycia i których badania naukowe są tylko składnikiem” (s. XXV). Stąd też nie można oddzielić faktów od interpretacji.

Wstęp historyczny obejmuje dwie części, dzielące się z kolei na osobne działy i podrozdziały. Wstęp ogólny zatytułowany *Faszystów i jego interpretacje* przedstawia kształtowanie się faszystów od momentu powstania *Fasci di combattimento* 23 marca 1919 roku, a także kolejne etapy rozwoju ruchu i jego przeobrażenie w partię polityczną PNF (11 listopada 1921 roku). Jak przy tym zaznaczył De Bernardi, faszystów włoskiego nie można rozpatrywać wyłącznie w okresie istnienia partii faszystowskiej tzn. od 1919 roku do 1943, lecz również uwzględniając istnienie Republiki Salò do 1945 roku (s. XXV). Do powstania ideologii faszystowskiej przyczyniła się bowiem działalność wcześniejszych polityków i ideologów, jak na przykład Enrico Corradiniego, Alfredo Rocco, Luigi Federzoniego, Filippo Tommaso Marinettiego i innych. Nie można tu też pominąć rzeczników polityki imperialistycznej z początku XX wieku: Francesco Crispiego, Giovanni Giolittiego, Antonio Salandry. Niebagatelne znaczenie dla genezy faszystów miało też hasło „Kalekiego Zwycięstwa” i „Wyprawa na Fiume” Gabriela D’Annunzio. Dlatego w słowniku De Bernardi e Guarracino umieszcili postaci i wydarzenia, które na pierwszy rzut oka wydają się być tylko luźno związane z faszystami.

W części pierwszej wstępu De Bernardi, zastanawiając się nad przyczynami sukcesów faszystów we Włoszech, przypisuje istotne znaczenie w tym zakresie takim czynnikom jak użycie

siły i przemocy w stosunku do przeciwników politycznych, mobilizacja klas średnich, zubożonych w wyniku inflacji i zagrożonych w swym statusie społecznym przez wzrost znaczenia proletariatu, kryzys ekonomiczny w 1921 roku, kompromis Giolittiego, a także słabość i walki wewnętrzne w łonie dwóch ugrupowań politycznych, które odniosły zwycięstwo w wyborach w latach 1919–1920. Analizując z kolei przejęcie władzy i jego przyczyny, De Bernardi uznał, iż Marsz na Rzym był możliwy dzięki poparciu korony, przychylności klasy mieszczańskiej i neutralności Kościoła. Istotne znaczenie miała też krótkowzroczność polityków liberalnych i katolickiej prawicy, którzy przerażeni wypadkami „czerwonego dwulecia” (1919–1920) obawiali się zagrożenia komunizmem. Zdaniem Alberto De Bernardi „od Giolittiego do Benedetta Crocego, prawie wszyscy bez wyjątku liberałowie liczyli na to, że w krótkim czasie uda się doprowadzić faszyzm do porządku, kiedy tylko ustaną przyczyny wyjątkowej sytuacji politycznej i społecznej” (s. XXVIII).

W części drugiej De Bernardi przedstawia kolejne fazy rozwoju reżimu, podkreślając, iż tworzenie dyktatury było długotrwałym procesem, który zajął większą część lat 20-tych. (s. XXI). Początkowo bowiem Mussolini kierował rządem koalicyjnym, w którym uczestniczyli liberałowie, nacjonałiści, ludowcy i demokratyczni socjaliści, natomiast jego nominacja na szefa rządu, choć odbyła się pod presją milicji faszystowskiej, formalnie nie stanowiła złamania praktyki konstytucyjnej.

Dużo uwagi De Bernardi poświęca kolejnym fazom rozwoju faszyzmu i stopniowym przeobrażeniom w państwie (zabójstwo Matteottiego i okres dyktatury od 1924 roku, stopniowy kryzys państwa totalitarnego, którego uwieńczeniem było zaarrestowanie Mussoliniego i utworzenie Republiki Społecznej Salò) i na tym tle przedstawia politykę ekonomiczną faszyzmu (korporacjonizm) oraz jego politykę zagraniczną, zwracając szczególną uwagę na znaczenie mitu imperialistycznego i przymierza z Niemcami. W rezultacie De Bernardi dochodzi do wniosku, że Mussolini był pod wieloma względami kontynuatorem polityki imperializmu włoskiego z lat 1870–1922, a kierunki ekspansji realizowanej w dwudziestoleciu, jak Afryka, Morze Śródziemne i Bałkany, zostały już wyznaczone na początku wieku.

Dizionario del fascismo zawiera również charakterystykę faszystowskiej polityki kulturalnej ze szczególnym uwzględnieniem faszyzacji społeczeństwa i stosunku intelektualistów do faszyzmu. Dużo miejsca autorzy poświęcili opozycji intelektualnej (Benedetto Croce i jego *Manifesto degli intellettuali antifascisti*). Tę problematykę zasygnalizował już we wstępie De Bernardi, starając się obalić teorię, stworzoną przez powojenną historiografię antyfaszystowską, że świat kultury nie uległ wpływom ideologii faszystowskiej. Zdaniem tego autora kwestia relacji pomiędzy intelektualistami włoskimi a totalitaryzmem jest dużo bardziej złożona. W początkowym okresie (lata 20-te) reżim włożył niemało wysiłku, żeby zdobyć przychylność intelektualistów i zaangażować ich w akcję faszyzacji społeczeństwa. Jednocześnie De Bernardi podkreśla, że wielu intelektualistów, jak Giovanni Gentile, Gioacchino Volpe, Filippo Tommaso Marinetti i inni, z własnej woli zbliżyło się do faszyzmu. Zauważa, że *Manifesto degli intellettuali fascisti* Gentilego, opublikowany w kwietniu 1925 roku uzyskał znaczne poparcie świata kultury, przy czym De Bernardi za najważniejsze osiągnięcie kulturalne i naukowe faszyzmu uznał reformę szkolną Gentilego z 1923 roku, opracowanie *Enciclopedia Italiana Treccani*, a także utworzenie *Scuola storica italiana*, *Scuola di storia moderna e contemporanea*, *Archivio storico della Svizzera*, *Istituto di studi romani* i *Accademia d'Italia*. Zauważa również, że w tym okresie wychodziły też gazety i czasopisma faszystowskie o wysokim poziomie naukowym jak na przykład *Nuova Italia storica*, *Critica fascista*, *L'Italiano*, *Primati*. Dopiero z czasem reżim Mussoliniego usiłował podporządkować sobie świat nauki i kultury, głównie poprzez utworzenie Wydziału Nauk Politycznych (*Facoltà fascista di scienze politiche*), zmuszanie profesorów uniwersyteckich do złożenia przysięgi na wierność reżimowi, powstanie *Istituto di cultura fascista* i *Ministero della cultura popolare*, które zajmowały się kontrolą wydawnictw, prasy i środków masowego przekazu.

Kolejnym poruszonym przez autorów zagadnieniem, które zasługuje na uwagę, jest kwestia stosunku Kościoła do faszyzmu. Problem ten jest różnorodnie przedstawiany we współczesnej historiografii, natomiast De Bernardi wyróżnia tu kilka faz rozwoju. Tak więc we wczesnej fazie ruchu (1919–1920) stosunek Kościoła do faszyzmu był zdecydowanie negatywny przede wszystkim ze względu na jego rewolucyjny charakter i użycie przemocy w stosunku do przeciwników politycznych. Stopniowo jednak Kościół zmienił swoje nastawienie. De Bernardi zwraca uwagę, iż wobec zwycięstwa Mussoliniego Kościół nie zawahał się poświęcić „Popolari” i don Luigiego Sturzo, aby utrzymać swoją dotychczasową pozycję i autorytet. Wyrazem tego zbliżenia pomiędzy Kościołem a reżimem faszystowskim były Pakty Laterańskie (11 lutego 1929 roku). W sferze prawnodiplomatycznej stanowiły one zwycięstwo Kościoła, z drugiej jednak strony podnosiły prestiż Mussoliniego, który tym samym zakończył tzw. „Kwestię Rzymską”. Zdaniem De Bernardi Watykan nie zmienił swojej postawy w stosunku do reżimu nawet w 1931 roku, gdy oddziały faszystów podjęły działania przeciwko Akcji Katolickiej, a Mussolini nakazał rozwiązanie wszystkich katolickich organizacji młodzieżowych. Pomimo formalnego potępienia ze strony Kurii i samego papieża Piusa XI (encyklika *Non abbiamo bisogno*), faszystom udało się uzyskać monopol na kształcenie i organizację masową młodzieży, przy pozostawieniu jedynie ograniczonego zakresu działania Akcji Katolickiej, zredukowanej do roli centrum kształcenia duchowego i religijnego. Jak zwraca jednak uwagę De Bernardi, faszyzm włoski nie miał charakteru antyreligijnego ani antykościelnego, zwłaszcza po roku 1929. Rola Kościoła zresztą w okresie faszystowskim ciągle jeszcze budzi niemało kontrowersji. De Bernardi wskazuje tu w szczególności na brak potępienia faszyzmu z jego strony i generalnie ugodową politykę wobec reżimów faszystowskich w Europie, a także na antysemityzm kręgów kościelnych. Z kolei De Bernardi podkreślił, że Kościół katolicki i faszyzm znalazły wspólną płaszczyznę porozumienia. W szczególności Kościół poparł politykę demograficzną reżimu (encyklika *Casi connubi* z 1930 roku), a w sferze polityki ekonomiczno-społecznej korporacjonizm faszystowski, który był w pewnym stopniu zbliżony do korporacjonizmu z encykliki *Quadragesimo anno*. Kościół poparł też ekspansję Włoch w Afryce i ich udział w wojnie domowej w Hiszpanii (1936–1939), natomiast punktem zapalnym we wzajemnych stosunkach stało się prześladowanie Akcji Katolickiej i ogłoszenie ustaw rasistowskich w 1938 roku.

W tym ogólnym przeglądzie treści „Słownika” nie można też pominąć hasła poświęconego faszyzmom europejskim (faszyzm japoński potraktowany został oddzielnie). Oprócz niemieckiego narodowego socjalizmu De Bernardi i Guarracino wymieniają tu francuski *Croix de Feu*, belgijski *Christus Rex*, rumuńską *Żelazną Gwardię*, węgierskie *Zlamane Strzały*, prawicowe ugrupowania chłopskiej partii w Chorwacji (*Ustaszów*) i reżim Falangistów w Hiszpanii. Autorzy podkreślają również podobieństwo pomiędzy korporacjonizmem faszystowskim a państwem Antonio de Oliveira Salazara w Portugalii od 1928 roku. Znajdujemy tu też wątek polski. Omawiając bowiem autorytarne reżimy prawicowe w Europie, De Bernardi i Guarracino wymieniają Józefa Piłsudskiego jako przeciwnika parlamentaryzmu i systemu wielopartyjnego i dostrzegają analogie pomiędzy Marszem na Rzym a Przewrotem Majowym. Ich zdaniem reżimy powstałe w Europie w okresie międzywojennym miały wiele cech wspólnych z faszyzmem (podobnie jak z narodowym socjalizmem), ale pozostały rządami autorytarnymi w tradycyjnym tego słowa znaczeniu, poparte przez dawną klasę panującą, przede wszystkim ziemiaństwo, a także przez wojsko i poprzez Kościół.

Na uwagę w „Słowniku” zasługuje też definicja totalitaryzmu zaproponowana przez Laurę Cerasi. Autorka ta wyróżnia pięć elementów charakterystycznych dla totalitaryzmu, a mianowicie: a) monokratyczna forma rządów (dyktatura), gdzie władzę sprawuje charyzmatyczny przywódca; b) jedna monopolistyczna partia polityczna, której podlegają jednolite związki zawodowe (syndykaty, korporacje); c) aparat partyjny spojony z państwem, w którym istnieje możliwość użycia przemocy i terroru w celu utrzymania porządku i zlikwidowania przeciwników politycznych;

d) ideologia, która przybiera formę religii laickiej i umożliwia identyfikację narodu z państwem;
e) mobilizacja mas czyli aktywne poparcie polityki państwowej. W związku z tym zagadnieniem warto zauważyć, że De Bernardi we wstępie określił reżim stworzony przez Mussoliniego jako „totalitaryzm niedojrzały” (s. XXX), który nie zdołał mimo usiłowań Mussoliniego i partii faszystowskiej pokonać pewnych kompromisów instytucjonalnych, politycznych i społecznych. Podkreśla on, że: „we Włoszech istnienie monarchii i obowiązujący Statut Albertyński, z którego pochodziła legitymacja rządów Mussoliniego, umożliwiły istnienie władzy niezależnej od kontroli monokratycznej” (s. XXXI). We Włoszech funkcjonowała polikracja, która zakładała podwójną wierność obywateli królowi i Duce, co pozostawało w wyraźnym kontraście z ideą systemu totalitarnego. Dodatkowo, jak podkreśla De Bernardi, istnienie państwa totalnego ograniczał fakt, iż Kościołowi katolickiemu udało się zagwarantować autonomię i znaczną niezależność, a Mussolini, w przeciwieństwie do Hitlera, respektował monarchię, religię katolicką i wiele elementów tradycji narodowej. Jego zdaniem „Pakty Laterańskie, chociaż usankcjonowały reżim Mussoliniego i przyczyniły się do jego umocnienia, przyznały Kościołowi prymat jako autorytetowi moralnemu, co w konsekwencji uniemożliwiło stworzenia ideologii faszystowskiej i kultu laickiego, który mógłby zastąpić tradycję religijną” (s. CXXXI). Specyfika faszyzmu włoskiego, według De Bernardi, polegała więc na tym, że nie udało mu się podporządkować sobie władzy monarszej i kościelnej, a także, iż dojście do władzy nie nastąpiło na fali zwycięskiej rewolucji, tak jak miało to miejsce w przypadku stalinizmu, ani na fali zwycięstwa wyborczego jak w Niemczech (s. CXXXII).

Oceniając na koniec znaczenie naukowe omawianego dzieła, należy zauważyć, że *Dizionario del fascismo* stara się określić rolę historyczną włoskiego faszyzmu w relacji z innymi systemami, które go poprzedziły i tymi, które po nim nastąpiły, podczas gdy aktualna historiografia rewizjonistyczna, dotąd dominująca, starała się wyizolować Włochy faszystowskie od Włoch liberalnych i republikańskich. „Słownik” ponadto przedstawia faszyzm szeroko, w sposób wieloaspektowy, a poprzez konfrontację z innymi systemami o podobnym charakterze, które rozwinęły się w Europie w tym samym okresie, służy usystematyzowaniu aktualnego stanu wiedzy o faszyzmie.

JOANNA SONDEL-CEDARMAS (Kraków)

Emilio Gentile, „*Fascismo*”. *Storia e interpretazione*, Editori Laterza, Roma-Bari, 2002, (p. 338).

Recenzowana monografia Emilio Gentile, znakomitego historyka włoskiego faszyzmu, składa się z dwóch odrębnych, lecz wzajemnie uzupełniających się części.

W części pierwszej Gentile nakreślił syntetyczny profil historyczny włoskiego faszyzmu od 1919 do 1945 r. oraz przedstawił główne jego interpretacje, wypracowane w wieku dwudziestym, w którym „fenomen faszystowski” jest rozumiany jako całość ruchów i reżimów, które uwidoczniły się już po zwycięstwie faszyzmu we Włoszech. Wreszcie proponuje własną definicję faszyzmu o potrójnym wymiarze: organizacyjnym, kulturalnym i instytucjonalnym.

W części drugiej zostały zebrane główne eseje, z których E. Gentile stworzył fundament własnej interpretacji faszyzmu. Tak więc zajmuje się opisem ideologii faszystowskiej, tłumacząc